

УДК 316.356.2(497.11)"1945/1990"
316.662-055.2(497.11)"1945/1990"

Др Вера ГУДАЦ-ДОДИЋ
Институт за новију историју Србије

РАД ЖЕНА У ДОМАЋИНСТВУ – ПРАКСА У СРБИЈИ*

АПСТРАКТ: У тексту су анализирана питања „невидљивог“, али за функционисање породице и друштва неопходног домаћег рада, који је традиционално обављала жена. Кућни рад и послови у домаћинству посматрани су кроз призму, однос и стратегију, социјалистичке државе.

Кључне речи: кућни рад, домаћинство, жена, породица, држава

Увод

Рад у домаћинству¹ подразумева мноштво различитих активности које су услов за функционисање породице и свих њених чланова. Бројни су „невидљиви“ послови у домаћинству које од јутра до вечери треба обавити.

* Чланак је резултат рада на пројекту *Срби и Југославија – држава, друштво, политика* (147043) који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

¹ Рад у домаћинству, кућни рад, домаћи рад, различити су термини којима се у социолошким, историографским и другим истраживањима, као и у студијама рода, те феминистичкој литератури, означавају свакодневне активности и рад у домаћинству нужни за функционисање породице и појединца. Неплаћени рад у породици и подела рада у њој све више и чешће постају тема различитих студија и емпиријских истраживања не само у иностранству, где се овим питањем баве деценијама уназад (Y. Kamo, „Division of Household Work in the United States and Japan“, *Journal of Family Issues*, 15, 1994; J. Baxter, „The Jous and Justice of Housework“, *Sociology*, 34, no. 4, 2000; J. Baxter, M. Western „Women’s satisfaction with the Domestic Division of Labour“, *Family Matters*, 47, 1997; J. R. Wilkie, „The Decline in Men’s Labor Force Participation and Income and the Chaning Structure of Family Economic Support“, *Journal of Marriage and Family*, 53, 1991; B. Shelton, D. Johan, „The Division of Household Labor“, *Annual Review of Sociology*, 22, 1996; C. Delphy, „Travail menager au travail domestique“, у: M. Andree, *Les femmes dans la société marchande*, Paris, 1978; F. Dumontier, J. L. Pan Ke Shon, *Enquete emploi du temps 1998/1999*, Consommation et modes de vie, INSEE

Набавка намирница за исхрану, кување, прање, пеглање, спремање куће – само су неке од свакодневних активности које, готово увек, жена мора да обави. Брига о деци, посебно најмлађој, представља централни део ангажмана жене у породици. Тај огроман напор има форму неплаћеног рада. Неограничено ангажовање жена радом у домаћинству, које подупире не само спокој и опстанак породице већ и значајано доприноси економији сваке земље и функционисању друштва, подразумева заправо континуирано трошење свих ресурса жене. „Додељивање универзума домаћинства женама чини тврдо језгро савремене мушке доминације“.²

Кућни рад је у сфере научног истраживања укључен седамдесетих година прошлог века. Феминистичке теоретичарке покренуле су расправу о „домаћем раду“, који до тада није посматран као производни рад. Маргинализација кућних послова дефинисала је тај рад као непроизводан, непрофитабилан, изван размене на тржишту, натуралан, неплаћен, потцењен, рутински, неформални и друштвено непризнат.³ „Дебата о домаћем раду“ допринела је да се он „женама призна, ако не у виду директних новчаних надокнада, онда бар у виду укључивања и посредног мерења његове вредности у оквиру прорачуна укупног друштвеног односно националног производа“.⁴

„Невидљиви“ кућни рад апсорбовао је сате и сате рада претежно жена, на њега се трошило онолико времена колико и на рад ван куће. Док су га феминисткиње виделе као један од начина израбљивања жена од стране мушкараца, за жене радника које нису биле запослене рад у кући био је „raison d'être“. Занимљиве су биле и расправе око тога да ли би рад у кући требало вредновати као основ за барем минималну надокнаду, па и за пензију (Friedan) или га, напротив, треба колективизовати, те поделити са мушкарцима. Друго гледиште засновано је на уверењу да би вредновање тог рада жену још снажније везивало за кућу, насупрот томе да оне свакако треба да раде ван ње (De Vooar).⁵

Resultats, 2000; J. C. Kaufmann, *La Trame conjugale: Analyse du couple par son linge*, Paris, 1992; A. Bihl R. Pfefferkorn, *Hommes et femmes. L'inrouvable egalite. La place contradictoire des femmes dans la société française*, Recherches et previsions, CNAF, 2000; M. Segalen, *Sociologie de la famille*, Armand Colin 1981...) већ и на овим просторима. Међу домаћим ауторима текстова везаних за ту проблематику су и А. Милић, М. Благојевић и други. У Хрватској су посебно занимљива истраживања организована у оквиру Института друштвених знаности Иво Пилар из Загребa: Д. Тополчић, „Мушкарци то не раде: родно сегрегирана подјела рада у обитељи“, *Друштвена истраживања*, 10, 4–5, Загреб, 2001. и Л. Шикић-Мићановић, „Some conceptualisations and meanings of domestic labor“, *Друштвена истраживања*, 10, 4–5, Загреб, 2001.

² М. Сегалан, *Социологија породице*, Клио, 2009, стр. 348.

³ А. Милић, *Социологија породице*, Београд, 2001, стр. 87.

⁴ А. Милић, *н. д.*, стр. 89.

⁵ Г. Бок, *Жена у историји Европе*, Клио, 2005, стр. 380, 381.

Крајем седамдесетих година, једно истраживање је показало да рад у домаћинству и брига о деци износи 48 милијарди сати, наспрам 41 милијарде сати професионалне делатности.⁶

Нека поређења истраживања спроведених у појединим земљама и резултата до којих су дошла, као и поједина компаративна истраживања указују на то да традиционална подела рада у домаћинству према роду опстаје без обзира на природу друштвеног уређења.⁷

Каква је била пракса у социјализму и ко је обављао кућни рад у држави која је промовисала начела друштвене једнакости полова и идеологију равноправности мушкарца и жене у свим сферама живота?

Стратегија државе

Слика свакодневног живота жене у социјалистичкој Југославији показивала је да законска равноправност и економска независност жена није довољна за пуну равноправност полова. У промењеним политичким приликама и даље су готово све послове у домаћинству и породичне активности обављале жене. Домаћи послови почивали су на раду и оних жена које су биле запослене ван куће, највећи терет је падао на њих. Промене у друштвеном и политичком животу нису довеле до трансформисања односа у сфери приватног живота жене, бар не када се радило о кућним пословима. Родне неједнакости и даље су обликовале свакодневни живот у породици. Област растеређења запослене жене није била само поље рада и ангажмана женских организација, већ општедруштвено питање. „Питање стварног спровођења равноправности жене и њеног активног учешћа у друштвеном и јавном животу уско је повезано с питањем њеног растеређења од домаћих послова“.⁸

Стратегија југословенске државе, утемељена на левичарској идеологији, још од времена ране социјалистичке државе, по овим питањима имала је исти правац и блиска обележја. На нивоу теоријских опредељења креатора политике смер је био јасан: рад у домаћинству требало је подруштвљавати. На четвртм пленуму Централног одбора Антифашистичког фронта жена Југославије, почетком педесетих, у закључцима је наглашено да „домаћинство треба да прерасте у друштвену индустрију“ (подвукла В. Г.) која ће жену растеретити знатног броја домаћих послова, омогућити јој да развије најширу друштвену делатност и створи материјалне услове за

⁶ М. Сегалан, *н. д.*, стр. 351.

⁷ Д. Тополчић, „Мушкарци то не раде: родно сегрегирана подјела рада у обитељи“, *Друштвена истраживања*, бр. 4–5, Загреб, 2001, стр. 770.

⁸ Архив Југославије (АЈ), стр. 117–236, Домаћинство.

пунији и слободнији развој породице“.⁹ Наредних година, у јавној политици земље није било већих промена. Две и по деценије касније, формулишући „Југословенску стратегију за интеграцију жене у развој“ такво опредељење и даље је доминантно: „Извршавању једнаких права у друштву супротставља се задржавање старе поделе рада, старих обавеза у домаћинству и у породици. Разрешавање конфликта између те две сфере није у настојању да се дужности равноправно поделе на све укућане, нити се може прихватити женина подела животног века на три периода као што се то негде предлаже, образовање, материнство, рад. Основни пут остаје да се већина тих послова претвори у гране јавног друштвеног рада (подвукла В. Г.) Тим путем економско друштвени процеси већ иду, подупрети савременим развојем производних снага, науке и технологије.“¹⁰

Социјалистичка концепција сводила се на подруштвљавање кућних послова и породичних обавеза, а не на укључивање мушкараца у послове у домаћинству.¹¹ Идеја о социјализацији кућног рада није подразумевала да све функције породице преузме држава, већ само неке послове који су се традиционално обављали у домаћинству.

Настојања да се првенствено запослене жене растерете домаћег рада, практично су текла у два правца. Подруштвљавање кућних послова на различите начине, а пре свега путем организовања сервиса било је један од њих. Планирано је да се сервис оснивају или у оквиру кућних савета или у оквиру стамбених заједница.¹²

Други сегмент односио се на модернизацију домаћинства применом савременијих кућних апарата и новијих техничких достигнућа, који су већ постојали у свету. Са једне стране, требало је повећати домаћу производњу артикала за домаћинство, а са друге, повећати увоз таквих производа из иностранства.

Послови у кући често су обављани на примитиван начин, посебно на селу. Рад се обављао углавном ручно, захтевајући пуно времена и енергије. Огроман је био ангажман АФЖ-а, потом Савеза женских друштава и касније Комисије за жене при Социјалистичком савезу на анимирању свих органа власти и друштвених организација за савременије вођење домаћинства и растерећење запослене жене од кућних послова. Поред модернизације рада у домаћинству, применом савремених машина и апарата, с једне стране и екстернализације домаћих послова организовањем друштвене исхране, оснивањем разних комуналних установа за помоћ породици, сервиса итсл., с

⁹ АЈ, КПР II–2–16, к. 39.

¹⁰ АЈ, КПР II–3–Ф, к. 161, Десети међународни семинар Конференције за питања друштвеног положаја жена Југославије, Љубљана, 1977.

¹¹ Д. Тополчић, *н. д.*, стр. 771.

¹² АЈ, стр. 117–236, Домаћинство.

друге, активности су укључивале и домаћичко образовање и просвећивање жена.

Бројне установе и институције ангазоване су на унапређењу домаћинства: Завод у оквиру Савезног завода за продуктивност рада у Београду, Завод за унапређење економике домаћинства НР Србије, четири републичка завода, у Љубљани, Загребу, Сарајеву и Титограду, као и многи центри за унапређење домаћинства. Запослени у заводима проучавали су здраву исхрану, практично уређење стана, савремено одевање, економику рада у домаћинству, али и организовали семинаре, курсеве, течајеве, предавања и издавали брошуре, часописе и популарна издања о својим испитивањима.

Држава је спроводила модернизацију и отварањем школа за образовање кадрова који би радили на унапређењу домаћинства. Међу њима су и Виша педагошка школа за економику домаћинства отворена у Земуну 1955. године, четири учитељско-домаћичке школе, као и једногодишње стручне школе.¹³

Родна подела послова и улога у домаћинству

Деценије живота у социјалистичкој Југославији нису промениле чињеницу да је кућни рад био углавном „царство“ жене. Поделу улога у оквиру породице карактерисала је неравнотежа у степену ангажованости мушкарца и жене у породичним пословима. Приватни живот жене у породици био је обликован расподелом улога у њој и често потпуно испуњен кућним пословима.

„Домаћинство апсорбује велики део слободног времена код жене. Ту је нега деце, брига о породици, о кући... Ту су још и наша застарела схватања која су на жену пребацила и оне послове које она не би морала да обавља. Још је код нас у породици недовољно подељена обавеза у домаћинству између мушкарца и жене. Жене узимају највећи део обавеза на себе, док мушкарци имају врло мали. Мислим да нећу претерати ако кажем да 99 % послова у кући пада на жену. То је питање схватања и васпитања.“¹⁴

Упорно истрајавање навика и традиционалних улога у породици, ригидност односа међу половима у кућном раду и наглашена оптерећеност жене пословима у домаћинству уочена је као један од кључних проблема. „Проблем у породици у Југославији је проблем положаја жене.“¹⁵

Као илустрација може послужити анкета која је спроведена крајем педесетих година у Београду, у фабрици *Галеника*. Већина запослених биле

¹³ Исто.

¹⁴ АЈ, стр. 117–236, Бајалица, Конференција за штампу 13. 6. 1957.

¹⁵ АЈ, стр. 117–236, Б. Савић, 28. 6. 1956.

су жене. Резултати анкете откривали су да су у највећем броју случајева жене обављале све послове у домаћинству (63% случајева). У обављању појединих кућних послова запосленим радницама помоћ су пружале мајке или свекрве, а понекад и деца. Готово половина мушкараца уопште није обављала било какав посао у кући (46% случајева). Ретко су чували децу (у 5% случајева). Индикативно је и то да ниједан од супруга анкетираних радница никада није помагао у кувању, прању и пеглању веша.¹⁶

Четири деценије касније положај удате жене у породици, бар када је реч о обавези обављања кућних послова, није много повољнији. Према емпиријским истраживањима спроведеним у Србији, жене и даље обављају већину послова потребних у домаћинству. Послови око којих су највише подељене активности су недељна набавка хране, старање о болеснима и брига о остарелим родитељима, затим активности око организовања и усклађивања живота чланова породице.¹⁷

Према резултатима истраживања спроведеног у социјалистичкој Југославији 1989. (Massey, Hahn, Sekuić, 1995), већина жена (70%) свакодневно је извршавала рутинске послове у домаћинству, кувала, прала судове и чистила.¹⁸

Олакшица за свакодневни рад жене у кући била је помоћ која се појавила као резултат напретка у производњи кућних апарата и различитих уређаја за рад у домаћинству.¹⁹ Машине за прање веша, суђа, замрзивачи, савременији усисивачи итд. олакшавали су и скраћивали време потребно за обављање кућних послова.

Свакодневни живот показује да обавезе мушкараца и жена у браку у Србији нису биле једнаке, не само у обављању послова у домаћинству већ и у погледу подизања деце. Додатни рад с децом у току школовања такође је, у великој мери, почивао на њиховим мајкама. Када је неку помоћ жена имала, онда је то више била помоћ мајке или свекрве, некада и плаћена помоћ са стране, а мање равноправно учествовање супруга у свему ономе што обухватају послови у домаћинству и породици.²⁰

¹⁶ Н. Божиновић, *Женско питање у Србији у XIX и XX веку*, Београд, 1996, стр. 176.

¹⁷ М. Благојевић, *Родитељство и фертилитет, Србија деведесетих*, Београд, 1997, стр. 135.

¹⁸ На женино обављање послова у домаћинству слаб утицај имао је низ фактора као што су више образовање, престижно занимање, живот у граду и др. Утврђена је веза само са два чиниоца. Жене су радиле мање ако су живеле са неком старијом женом, мајком или свекрвом, а више уколико су биле удате. Д. Тополчић, *н. д.*, стр. 773.

¹⁹ Крајем шездесетих година, по једном домаћинству у Југославији у просеку је било 0,85 електричних штедњака, 0,97 фрижидера, и 0,5 машина за прање рубља, што значи да су у просеку скоро сва домаћинства била снабдевена шпоретима и фрижидерима, односно да је свако друго домаћинство имало машину за прање веша. Истовремено, 95,8% становника имало је струју, 78,9% водоводне инсталације и око 52,7% купатило. АЈ, стр. 142–465.

²⁰ В. Гудац-Додић, „Жена у социјализму: сфере приватности“, *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, приредио М. Ристовић, Клио, 2007, стр. 184.

Истраживање на узорку жена из Југославије које су припадале ску-
пини жена са натпросечно високим квалификацијама (Срдић – Ђаковић,
1975) показало је да само 14% жена има неку врсту плаћене помоћи за оба-
вљање кућних послова.²¹

Жене су у Југославији у просеку дневно на послу проводиле 4,2
сата и више од шест сати у обављању кућних послова.²² Оне су и раније
биле веома оптерећене својим различитим улогама, што показују и подаци
за средину шездесетих година, према којима је жена у просеку радила 60
до 70 сати недељно, од чега је 20-30% био неплаћени рад.²³ Према другим
истраживањима, жене су у просеку радиле 75 сати недељно, што је чак
за петнаест сати више од просека у западној Европи.²⁴ „Притешњене“
различитим улогама које су обављале, уз то често и без могућности да
обезбеде плаћену помоћ са стране, жене су имале несумњиво мање слободног
времена од мушкараца. Да би одговориле свим својим обавезама, оне су
слободно време свеле на најмању меру.

Запослена жена је и даље обављала већину кућних послова. Пуно
тога је почивало на бесплатном раду жене у кући. Колико је само различитих
занимања било уткано у њен свакодневни рад у домаћинству? Резултат
су често биле преоптерећене, преморене и различитим улогама „растрзане“
жене.

Социјализација кућног рада

Покушај социјализације кућног рада сводио се на настојања државе
да део послова неопходних у домаћинству пренесе на јавне службе и дру-
штвене институције и да се тако жене бар делимично растерете бројних оба-
веза. Ваљало би поменути оснивање услужних сервиса, односно сервиса за
пружање услуга домаћинствима. Први такви сервиси у Београду основани
су 1953. године, на општинама Палилула и Стари град. Крајем педесетих
година у целој земљи било је све више услужних сервиса. Тада их је у Србији
било преко двадесет, а у Београду десет. Почетком шездесетих година само
на београдској општини Врачар отворена су 54 сервиса за пружање услуга
домаћинствима. Делатност сервиса односила се првенствено на обављање

²¹ Д. Тополчић, *н. д.*, стр. 768.

²² *Women 2000, An Investigation into the Status of Women's Rights in Central and South/Eastern Europe and the Newly Independent States*, International Helsinki Federation for Human Rights, Serbia, М. Lukic, 523. Истраживање УНИЦЕФ-а спроведено је 1997.

²³ U. Brunnbauer, „From Equality without Democracy to Democracy without Equality? Women and Transition in Southeast Europe”, *Gender Relations in South Eastern Europe: Historical Perspectives on Womanhood and Manhood in 19th and 20th Century*, М. Jovanović, S. Naumović (eds), Belgrade–Graz, str. 223.

²⁴ Г. Јочић, „Живети за друге“, *Политика*, јун, 2001.

разних послова у домаћинству, чишћење стана, крпљење и преправку одеће, прање и пеглање, спремање хране, зимнице, разношење хлеба и млека по кућама итд. Није било прецизних анализа о томе ко су били корисници услуга сервиса. На основу анкете коју је организовао услужни сервис на београдској општини Палилула, најчешће су га ангажовале службенице (60%), затим жене које су се бавиле слободним професијама (30%). Међу корисницама услуга сервиса било је и незапослених жена (9%), а најмање радница (1%).²⁵

Услуге сервиса, међутим, користило је мало жена. То су показивале и анкете спроведене по неким организацијама и предузећима. Ниједна од запослених жена анкетираних 1961. године у Гинеколошко-акушерској болници у Београду није користила услуге тих сервиса, првенствено због високих цена. Слично је било и међу анкетираним женама запосленим у *Пошти*, у Београду. Ни оне нису ангажовале особље из сервиса, делимично због високих цена, али и због незадовољавајућег квалитета услуга. Оне су указивале да је уносније приватно ангажовати неко лице за помоћ у кући.²⁶

Оснивање сервиса почело је са врло скромним средствима. Рад у услужним сервисима за већину запослених био је само привремено решење. Често су ту запошљавана социјално угрожена лица. Плате које су добијали углавном су биле мање него у другим привредним организацијама. Посебан проблем било је питање стручне радне снаге у њима. Упркос настојањима државе да сервиси буду масовно прихваћени, они нису били популарни код грађана. Услуге које су у њима пружане биле су скупе. „А осим тога, тим сервисима се служе оне жене којима уопште нису намењени. То су жене зубара, лекара, професора, чији мужеви добро зарађују.“²⁷

Формирање сервиса, радничких ресторана, школских кухиња и других јавних друштвених установа, био је циљ коме се тежило у растерећењу обавеза запослене жене. Пуно је очекивано од стамбених заједница, на које се гледало као на значајну перспективу у пружању помоћи породици и жени око свакодневних послова у кући. У оквиру једног стамбеног блока или насеља било је много лакше, јефтиније и практичније организовати обданишта, јасле, игралиште, набавити машине за прање, чишћење...

²⁵ Историјски архив Београда, (ИАБ), Конференција за друштвену активност жена, к. 3, Документација о пословању сервиса за услуге домаћинствима на подручју Београда, 1957.

²⁶ В. Гудац-Додић, *н. д.*, стр. 186.

²⁷ АЈ, стр. 117–236, М. Јанкез, Састанак групе о сервисима представника изложбе Породица и домаћинство.

Друштвена исхрана

Термин „друштвена исхрана“ често је коришћен у политичком вокабулару социјалистичке Југославије. „Под друштвеном исхраном подразумева се масовна исхрана људи који су из било којих разлога принуђени да се хране изван својих кућа.“²⁸ Неке дефиниције наглашавале су димензију „подруштвљавања појединих послова који су до тада били брига породице и појединца“.²⁹ Држава је омогућавала повољне услове за њу и јефтине цене.

Развитак друштвене исхране пролазио је кроз различите фазе. Непосредно након ослобођења земље, један од основних проблема било је питање исхране становништва. Излаз је тражен, поред осталог, у рационарном и обезбеђеном снабдевању. У то време, народни одбори и друштвене организације били су иницијатори разних облика заједничке исхране, да би се омогућило припремање хране за велики број људи, посебно по градовима. У периоду обнове земље организована је разграната мрежа радничко-службеничких ресторана и мензи. Основна средства за њихово оснивање обезбеђивали су народни одбори, привредне организације и установе.³⁰

Оснивачи су некада плаћали особље запослено у мензама и давали им бесплатно просторије, огрев, осветљење, бесплатан превоз. Често су их снабдевали сировинама са својих економија, по знатно нижим ценама него што су биле на тржишту. Цена коју су претплатници плаћали најчешће је била само накнада вредности намирница утрошених за храну, док је све остале трошкове сносио оснивач. У почетку, претплатници су поред уплата предавали и своје потрошачке карте, а радничко-службенички ресторани и мензе имале су приоритет у снабдевању. Управо зато су у потпуности реализовали потрошачке карте својих претплатника, док остали који се нису хранили у тим ресторанима, у ситуацији несташице појединих артикала, нису увек могли да их искористе. Из године у годину растао је број претплатника.

²⁸ АЈ, стр. 117–264, Друштвена исхрана, 1956.

²⁹ С. Селенић, „Друштвена исхрана у Југославији 1945–1950“, *Архив*, 2008, стр. 59.

³⁰ Године 1947. донето је „Упутство о оснивању и условима рада мензи на целој територији ФНРЈ“. Предвиђено је да дозволе за оснивање и укидање мензи издају градски народни одбори, а тамо где их нема, срески одбори. Мензама непосредно руководе државна, градска или среска предузећа, односно задружне или синдикалне организације. Мање мензе, које немају услова за самстални рад, спајаће се. Предвиђено је да ће као посебан оброк, бити издавани само ручак и вечера. Одређен је максималан износ месечне преплате за храну у мензи. АЈ, стр. 117–264, Упутство о оснивању и условима рада мензи на територији ФНРЈ.

Табела 1 – Мензе и раднички ресторани

Година	Број радничких ресторана	Број претплатника
1946.	632	75.550
1947.	1.205	154.212
1948.	1.906	409.130
1949.	2.293	618.874
1950.	2.630	611.213

Извор: АЈ, 117–264, Друштвена исхрана, 1954.

Радничко-службенички ресторани имали су различите привилегије. Они нису тржишно пословали, те је њихов рад пратио „читав низ слабости“. Није се водило рачуна о утрошку материјала, а јела су често била једнолична и неукусна. Радна снага у мензама није била довољно искоришћена. Дешавало се да на једног запосленог буде четворо или мање абонената.³¹ У тим првим годинама након ослобођења, радничке мензе у Београду биле су „ужасно прљаве“. Таква констатација, која се односи на 1947. годину, сведочила је да мензе у пракси често нико није контролисао, мада су званично биле у надлежности народних одбора.³² То је тако било до 1951, у време административног управљања, када је и угоститељство било везано за планску расподелу и дистрибуцију. Друго раздобље почиње од преласка на „нови привредни систем“ 1951. године. Слободније деловање тржшта и економских законитости, укидање различитих ограничења и потрошачких карата пратило је и гашење привилегија које су имали раднички ресторани и мензе. Плате запослених и све режијске трошкове морали су да подмирују из претплате. То је условило раст цена претплате за исхрану у мензама и опадање броја претплатника. Истовремено, народни одбори и предузећа занемаривали су их и скоро да је престала брига о њима. Под таквим околностима многи радничко-службенички ресторани су угашени, а из године у годину смањивао се њихов број. Многи од њих претворени су у комерцијалне ресторани и кафане.

Табела 2 – Мензе и раднички ресторани

Година	Број радничких ресторана
1951.	1.894
1952.	510
1953.	465
1954.	428

Извор: АЈ, 117–264, Друштвена исхрана, 1956.

³¹ АЈ, стр. 117–264, Друштвена исхрана.

³² АЈ, стр. 117–264, Материјали о друштвеној исхрани.

Синдикат је покренуо акције да угоститељска предузећа и радње под новим околностима, без државних бенефиција, проналазе разне форме како би омогућиле јефтину исхрану.

Табела 3 – Мензе и раднички ресторани 1953. по републикама

Република	Број ресторана	%	Број запослених	%	Абоненти по ресторану
Србија	144	31	565.300	34,7	3.926
Хрватска	130	28	427.900	26,2	3.291
Словенија	103	22	252.200	15,5	2.448
БиХ	60	12,9	249.000	15,5	4.150
Македонија	15	3,2	101.700	6,3	6.783
Црна Гора	13	2,8	30,100	1,9	2.313
ФНРЈ	465	100	1,637.200	100	3.521

Извор: АЈ, 117–264, Друштвена исхрана, 1954.

Док је у 1949. години само у радничко-службеничким ресторанима и мензама у Србији издато 96.498.037 obroka, дотле је у 1952, за првих шест месеци у целом угоститељству, укључујући и продавнице друштвене исхране, издато свега 17.098.315 obroka. У Хрватској је 1951. у ресторанима друштвене исхране издато 25 милиона obroka, а 1952. године 10 милиона. У Београду се 1950. преко угоститељске мреже хранило 54.000 лица, а у 1953. око 9.000.³³

Упркос томе, није се одустајало од формирања мензи, заједничких кухиња и ресторана друштвене исхране у оквиру предузећа, друштвених организација, дечијих установа.

Ресторани друштвене исхране требало је да буду, поред осталог, вид помоћи запосленим женама. У пракси су, међутим, те ресторани претежно користили мушкарци, и то углавном самци.³⁴ У њима су се повремено храниле и самице. Према анкети спроведеној на Гинеколошко-акушерској клиници, ниједна жена која је имала породицу није узимала готова јела из тих ресторана. Такође, ниједна удата жена запослена у Пошти није се

³³ АЈ, стр. 117–264, Друштвена исхрана, 1954.

³⁴ Почетком шездесетих година на примерима ресторана друштвене исхране у фабрикама „Соко“, „Дуга“, „ИКЛ“, „Пролек“, „Сутјеска“, „Мостоградња“, „Трудобеник“, „Партизански пут“, „Сопот“ и „Октобарска слобода“ уочено је да њихови капацитети могу да задовоље тек нешто више од половине запосленог особља. ИАБ, Конференција..., к. 4, Проблеми породице, дечије заштите и друштвене исхране, 1961.

хранила у ресторану друштвене исхране. Оне нису користиле ни могућност да се претплате и готову храну носе кући. За њих је најјефтиније било припремање оброка у сопственом дому.³⁵

Оснивање услужних сервиса и ресторана друштвене исхране, као начин да се омогући „подруштвљавање“ неких традиционалних функција породице, није дало значајније резултате.³⁶

Трагом изложбе „Породица и домаћинство“

Политика социјализације кућног рада и настојања да се рад у домаћинству трансформише и део послова пренесе на јавне друштвене институције, афирмисана је различитим активностима државе. Једна од њих била је и ревијална изложба *Породица и домаћинство*. Намера организатора била је да изложба прерасте у пропагандну друштвену манифестацију која ће сваке године „мобилизаторски деловати и усмеравати све друштвене снаге у решавању проблема жена“.³⁷

На Загребачком велесајму,³⁸ 1957. године, под покровитељством Председништва Централног већа Савеза синдиката и Главног одбора Савеза женских друштава Југославије, организована је међународна ревијална изложба *Породица и домаћинство*. Председник организационог одбора била је Пепца Кардељ. Припреме за изложбу трајале су неколико месеци. Основни циљ изложбе није био да прикаже и пропагира само апарате за домаћинство, већ да популарише дечије кухиње, мензе, заједничке кухиње. Замишљено је да убудуће то буде „путујућа изложба“ по целој земљи, на којој би била приказана најновија достигнућа. Излагачима би организовали амбијенте у којима би изложили оне артикле за које су организатори заинтересовани. Омогућено је и фирмама из иностранства да презентују своје производе. „Ти страни излагачи, јасно, опет би излагали под нашом контролом, излагали би артикле који су за нас интересантни, који се код нас још не раде, или се раде али су инострани бољи, који би могли нашу производњу да унапреде. Видели смо да је до пре две године, када нисмо пуштали стране излагаче у нашу земљу, када нисмо увозили стране артикле, наша роба била неинтересантна, неквалитетна. Уколико се вишестрана тржишта појављују на нашем Велесајму, утолико више имамо искуства у нашој земљи“.³⁹

³⁵ ИАБ, Конференција..., к. 4, Положај и проблеми жена запослених у *Пошти* 2, 1961.

³⁶ В. Гудац-Додић, *н. д.*, стр. 187.

³⁷ АЈ, стр. 117–236.

³⁸ Међународни загребачки велесајам отворен је 1947. године.

³⁹ АЈ, стр. 117–236, П. Кардељ, Стенографске белешке са састанка радне групе за организацију изложбе *Породица и домаћинство*, 16. 7. 1957.

Укупно је било око 300 домаћих и иностраних излагача. На изложби су били заступљени производи различитих индустријских грана. Изложба је била подељена на четири основна дела: политички део; индиректна помоћ домаћинствима; економика домаћинства у оквиру стана; дејчи сајам. Политички део изложбе осмишљен је као сажет приказ положаја жене у предратној Југославији и промена које су настале после рата. Бројни циљеви које је изложбом требало досећи почињали су приказом тих промена и напретка који је учињен у времену од 1945. до 1957. године. Посетиоци су са тим упознати путем различитих експоната, натписа, графикана. Указано је на разлике које су постојале у погледу политичких права жене, у обављању јавних функција, наглашене су промене правног положаја, равноправност жене у наслеђивању и законска равноправност у браку, промовисање начела једнаких плата за једнак рад, заштита материнства итд. На припреми тог дела изложбе био је ангажован Савез женских друштава ФНРЈ. Материјал је распоређен по целокупном изложбеном простору. Тенденција политичког дела изложбе је била сугерисање става „о потреби ревизије постојећих схватања као нпр. да жена поред рада у привреди сама мора сносити и сав терет организовања живота породице, док је мушкарца срамота да жени пружи помоћ у раду итд“.⁴⁰

У оквиру дела изложбе „Индиректна помоћ домаћинствима“ изложена је опрема за домаћинство и промовисан начин функционисања сервиса и дечијих установа. Излагачи из земље и иностранства приказивали су своје производе, њихове особине и употребу. Сарадници Института за унапређење домаћинства учествовали су као демонстратори и организовали су практичну наставу за посетиоце. Један од основних циљева изложбе био је упознавање посетилаца са могућностима организовања сервисних служби и значајем стамбених заједница.

Сервиси су били јавне установе при стамбеним заједницама за „колективно вршење услуга породицама и домаћинствима унутар заједнице“. Предвиђени су различити сервиси у оквиру стамбених заједница. Сервиси за прање, пеглање и крпљење рубља, који би служили за потребе више породица, могу бити организовани на различитим нивоима: при кућним саветима, стамбеним заједницама, у оквиру фабрика. На изложби је демонстриран рад уређаја намењених сервисима. Међу експонатима, поред осталог, били су и котлови за грејање, машине за прање веша и друго. У сервисним кухињама особље би припремало храну за више домаћинстава. То не би биле класичне мензе и ресторани, већ би ту било могуће наручити храну и понети је кући. Сервисна перионица и сушионица за једну стамбену зграду, или више мањих, била би снабдевена модерним постројењима за прање и сушење рубља у власништву зграде. Организовање сервиса за здравстве-

⁴⁰ АЈ, стр. 117–236, Међународна ревијална изложба Породица и домаћинство 1957.

не услуге замишљено је у функцији чувања болесне деце, неге болесника и породиља по повратку из болнице. Сервис је требало да ради под окриљем Завода за социјално осигурање, чији би кадрови пружали здравствене услуге. Експонати везани за рад тог сервиса на изложби били су различите врсте кревета и столица за болеснике, санитарни уређаји и др.

Друга група сервиса били су самостали сервиси, а међу њима и они за припремање и продају готове хране. Изложени експонати за ту врсту самосталних сервиса били су различити шпорети за кување великог броја obroka, судови, фрижидери итд. На изложби је приказана опрема сервиса за чишћење, прање и пеглање одеће, сервиса за шивење дечије конфекције и др.

Трећа групација били су сеоски сервиси. Предвиђени су сервис за конзервирање воћа и поврћа, сеоска електрична пекара, перионица рубља, сеоско купатило са уређајима за црпљење воде на електрични или ручни погон, сервис за крпљење и пеглање рубља, сушионица за сушење воћа и поврћа.

Део изложбе био је посвећен установама за школску и предшколску децу. „Школска обданишта“ замишљена су као место за анимацију и исхрану деце када нису у школи, док родитељи раде. Експонати на изложби били су намештај, играчке, санитарни уређаји, опрема за дечије јасле, обданишта. Материјали за изложбу школских кухиња разрађени су на основу искустава других организација, а пре свега Црвеног крста. Изложени су комплетни уређаји потребни за такву кухињу.

Економика домаћинства у оквиру стана, био је посебан део изложбе у коме је демонстрирано на које све начине рад у домаћинству може бити лакши и бржи, применом уређаја домаће и иностране индустрије. Тај део изложбе имао је два сектора, исхрану и становање. Приказана је опрема различитих типова кухиња, уградних или комбинованих, као и простор за ручавање. Изложени су и готови и полуготови прехранбени производи.⁴¹

Намера организатора изложбе била је и да утиче на усмеравање производње артикала намењених за рад у домаћинству тако што би уз излагање прототипова нових индустријских производа потребних просечном потрошачу, истовремено била организована анкета о њиховим особинама и цени. Организатори нису занемаривали значај изгледа предмета за домаћинство и опрему стана. Поред тога, требало је указати на производе који недостају на тржишту. Одговарајућим размештајем експоната наглашени су уочљиви контрасти у функционалности и изгледу појединих производа. Потом, анкетирањем неколико стотина хиљада посетилаца и добијеним резултатима требало је утицати и усмеравати индустријску производњу појединих артикала.

⁴¹ Исто.

Изложбу је посетило око 430.000 људи. Анкетне листиће добило је 81,7%, а нису подељени само малолетним посетиоцима, односно ђачким ескурзијама. Од укупног броја људи који су посетили изложбу листиће је испунило 59,7%. Од свих анкетираних лица 52,6% биле су жене. Међу посетиоцима највише је било службеника (47,3%), домаћица (20%) и радника (13%). Највећи број посетилаца био је из Хрватске (74%), потом из Србије (око 11%), Словеније (8,4%), Босне и Херцеговине (4%). Најмање их је било из Македоније (1%) и Црне Горе (0,5%).

Резултати анкете показали су велики интерес посетилаца за изложбу. Они су одсликавали жеље и ставове потрошача. Готово сва анкетираних лица (98,1%) одговорила су да и убудуће треба организовати такве изложбе и у апсолутној већини (95,2%) потврдила да их је она подстакла на „неку добру идеју“ о помоћи и олакшавању послова у домаћинству. Анкета је откривала посебно велико интересовање људи за опремање домаћинства разним кућним апаратима. Посетиоци су више били заинтересовани за опремање сопственог дома него за јавне сервисе. Организатори су управо то видели као смерницу за даљи рад, тј. потребу снажнијег промовисања јавних сервиса. Анкета је пружила низ корисних информација које рефлектују однос анкетираних лица према предложеним мерама за унапређење домаћинства и идејама које су на изложби пропагиране. Највеће интересовање (96%) владало је за савремене типове кухиња. Слични одговори добијени су и за намештај. Од свих анкетираних, 77,8% изјаснило се за новији, савременији намештај. Већина (55%) је преферирала куповину комадног намештаја радије него комплетне гарнитуре. Посетиоци су желели да им се пружи што већи избор комадног намештаја, како би постепено могли куповати и комбиновати намештај у својим становима. Резултати анкете засновани су на схватањима претежно градског становништва, што је било једно од њених ограничења. Анкета је показала да потрошачи желе савременији, лакши намештај. „Из тога произилази да преорјентација укуса треба да буде иницирана од производње, као и да упорно инсистирање произвођача на искључивој производњи застарелих типова гломазног намештаја представља у ствари наметање неукуса потрошачима којима се онемогућује избор и доношење слободних одлука.“⁴²

Сличне изложбе организоване су и наредних година. Поред осталог, оне сведоче и о настојањима социјалистичке државе да преношењем послова из сфере приватног, породичног живота на јавне службе, с једне стране, а са друге модернизацијом домаћинства, олакша свакодневицу жене и омогући јој да ради ван сопственог дома.

⁴² АЈ, стр. 117–236.

Један од генератора родних неједнакости у социјалистичкој Југославији било је различито учешће мушкарца и жене у домаћем раду. Опстајале су навике везане за полну поделу улога у породици и истрајавао традиционални начин мишљења, упркос политичким и многим другим променама у друштву. Промоција правне једнакости и равноправности жене у социјализму најтеже је продирала у ригидне односе међу половима у домаћем кућном раду. Дуго су се задржавала и споро мењала укореењена схватања о улози жене у породици.

Подршка и помоћ државе стизала је на различите начине. Покушај претварања домаћих послова у гране јавног друштвеног рада и социјализације неких продичних функција само је делимично ублажавао конфликтност и амбивалентност улога запослене жене.

Summary

Work of Women at Home – Serbian Practice

Key words: *housework, household, woman, family, state*

Housework, despite being invisible, but necessary for the functioning of a family, in socialism it was mainly done by a woman even when she was employed. Plenty of things were based on her free of charge housework. There were practically two trends of disencumbering primarily an employed woman from housework. The socialist state strategy was based on housework socializing, that is, the tendency of transferring the majority of that work to public services and social institutions. Household modernization by using up-to-date household appliances and latest technological achievements were, also, responsible for the disencumbering an employed woman. However, the establishing of maintenance services and canteens did not yield any significant results. The imbalance in housework performance and the traditional, gender-based division of labour was still designating an everyday life of a woman in socialism.